

PAVEL PÁCL

SPOLEČENSKÉ POTŘEBY A POTŘEBY SPOLEČNOSTI

Bible ve zkazce o stavbě babylónské věže popisuje klasické zmatení jazyků; lidé najednou začali nazývat stejné věci jinými jmény. Společenským vědám někdy hrozí zmatení jazyků jiného druhu: často nazývají jiné věci stejnými jmény.

Za příklad nám může sloužit pojem „práce“ či „svoboda“. Práce se v psychologii začasťe kryje s jakoukoli praktickou činností jedince (např. Tomaszewski 1963: 141—142); politická ekonomie chápe práci jako hmotnou výrobu, zatímco sociologie většinou jako účast na společenské dělbě práce. Obecná filozofie by nejspíše nazvala práci celý proces rozšířené reprodukce lidstva ve všech jeho složkách, tedy nejen v ekonomické, nýbrž i politické a kulturní. Podobné je to s pojmem „svoboda“; vztažena na jedince znamená možnost subjektu alternativně volit (často dokonce jen pouhý subjektivní pocit této možnosti); vztažena na společenskou třídu možnost prosazovat v rámci společnosti objektivní třídní zájmy; vztažena na společnost nejčastěji míru rovnosti jejich členů. Svobodou celého lidstva pak většinou rozumíme nekonečný proces poznávání a využívání objektivních zákonitostí přírody. Atd.

V tom, co bylo řečeno, nejde o přesnost konkrétních formulací; chci jen podtrhnout, že každá společenská věda si podobné kategorie definuje „k obrazu svému“ a že rozdílnostmi v definicích dokumentuje mimo jiné svou svébytnost, oprávněnost svého přístupu k předmětu. Při mezioborové komunikaci musíme tyto rozdíly respektovat; snaha sjednotit podobné definice by byla bláhová, protože by se konečkonců rovnala snaze upírat jednotlivým vědám či disciplínám jejich specifickou.

Domnívám se, že také pojem „potřeba“ patří z tohoto hlediska ke stejně frekventovaným, nejobecnějším kategoriím, které jsou v konkrétním chápání jednotlivých věd rozdílně specifikovány. Sociologie si zatím svou vlastní koncepci potřeb nekonstituovala nebo konstituovala nedokonale; spokojovala se dosud s jejich psychologickou traktací a v posledním období ji různým způsobem prolínala s přístupy ekonomickými. Takový stav však naráží na stále širší řadu problémů. Stále zřetelněji se ukazuje, že samotná sociologická teorie se nemůže bez svébytného uchopení pojmu

„potřeba“ obejit, pokud si chce uchovat svou konzistenci. Na druhé straně se zdá, že psychologické či ekonomické pojetí potřeb (abychom jmenovali koncepcce dosud relativně nejrozvinutější) samo o sobě nestačí na řešení **aktuálních společenskovedních úkolů, spjatých s touto tematikou**; problematika společenské saturace i společenské kultivace potřeb, přesvědčení o nezbytnosti společenské intervence do této oblasti — to vše sebou nutně přináší řadu externích prvků, které hranice obou pojetí přinejmenším podstatně překračují.

Naléhavost konstrukce samostatné sociologické koncepcce potřeb má tak své vnitřní i vnější příčiny. Zvýraznily se v poslední době v souvislosti s bádáním o životním způsobu a koncentrovaly se především kolem problematiky *společenských potřeb*.

1.

Pojmu „společenská potřeba“ užíváme dnes výrazně ve dvojm smyslu. Jako společenské potřeby označujeme jednak „*společensky podmíněné individuální potřeby*“, většinou na rozdíl od potřeb podmíněných biologicky; jednak však jimi můžeme rozumět také „*potřeby společnosti jako relativně stabilního systému společenských vazeb a vztahů*“, tedy potřeby, jejichž nositelem není jedinec, nýbrž společnost. Domnívám se, že tyto dva různé výklady pojmu „společenská potřeba“ nelze směšovat a tím méně ztotožňovat; navíc právě v jejich odlišení vidím základní rozdíl mezi psychologickým a sociologickým přístupem k potřebám.

Jsem si vědom toho, že tento názor je zatím v naší sociologii přinejmenším nebezpečný. Nejenom to: pokud část sociologů vůbec přijímá požadavek „sociologizace“ problematiky potřeb, chápe jej zcela jednoznačně jako obdobu tradičního sporu o dva rozdílné druhy individuálních potřeb, ať už jsou nazývány „nižší“ a „vyšší“, „primární“ a „sekundární“, „vrozené“ a „kulturní“ či konečně „biologické“ a „společenské“; přičemž — podle nich — jakoby kvalitativní i kvantitativní převaha argumentů o společenské genezi lidských potřeb už automaticky posunovala celou tematiku z oblasti psychologie do oblasti sociologie. Myslím si, že je to názor mylný; vždyť ani samotný Šève, který vyslovil — důsledně při tom vycházející z Marxe — snad dosud nejvehementnější soudy o „společenském polidštvování“ elementárních organických potřeb, nevyžaduje, aby se psychologie z tohoto důvodu problematiky potřeb vzdala, nýbrž naopak, aby teprve na tomto základě konstituovala skutečně vědecký výzkum osobnosti plně ve svém rámci.¹

Podobné nedorozumění je ovšem pochopitelné; vyvěrá mimo jiné z toho, že sociologie dosud převážně užívá stejné definice potřeb jako psychologie a tak — explicitně či implicitně — uznává za monopolního nositele potřeby pouze lidského jedince. „Potřeba se obecně jeví jako stav nedostatku něčeho důležitého pro život jedince a ústí v požadavek motivující čin-

¹ Srv. Šève L.: *Marxismus a teorie osobnosti*; zejm. kpt. IV. Nechci tím samozřejmě říci, že problém „organických“ a „společenských“ potřeb se marxistické sociologie vůbec netýká; v poslední době se naopak aktualizuje např. v polemice s tzv. biosociologií. I z tohoto hlediska lze však sotva co přidat ke znaným Světovým argumentům.

nost zaměřenou na překonání tohoto nedostatku,“ píše např. psychologové (Matoušek-Růžička 1966: 23). Sociální psychologové jinými slovy přizvukují: „Potřeba je organický stav nedostatku nebo nadbytku něčeho,“ tvrdí Nakonečný (Nakonečný 1970: 219), k čemuž po analýze řady cizích pojetí dodává: „Potřeby jsou komplexní motivické struktury, které mají stránku obsahovou (která vyjadřuje, co je zapotřebí, co se nedostává nebo čeho je příliš), citovou (nedostatek nebo nadbytek je pocíťován nelibě) a snahovou, směřující k odstranění nepříjemného stavu“ (Nakonečný 1970: 224). Ani sociologové se ovšem zatím ve svých definicích potřeb většinou v ničem podstatném neliší: „Potřebami budeme nazývat všechny požadavky organismu vrozené nebo získané, vyvolávající pocit nějakého nedostatku a nutící k činnosti,“ konstatuje např. Szcepański (Szcepański 1966: 42).² Co tedy jiného — při stejných východiscích — může být pro ně „společenská potřeba“ než společensky podmíněná či modifikovaná potřeba individuální?

Právě tady však pravděpodobně leží kámen úrazu. Psychologická koncepce potřeb — ať už s menším či větším důrazem na jejich „společenskost“ — musí nutně vycházet z jedince, z jeho subjektivní registrace nadbytku či nedostatku něčeho, z jeho subjektivního pocitu nelibosti a z jeho subjektivní snahy odstranit tuto nepříjemnost. Psychologická koncepce potřeb nemůže být samozřejmě jiná, právě proto, aby zůstala psychologickou; dokonce i sociální psychologie se převážně definuje jako věda, která „... zkoumá psychologické účinky interperzonálních vztahů, davových, skupinových a kulturních faktorů *na osobnost jedince*“ (Nakonečný 1970: 20). Společnost vystupuje v psychologii vždy na druhém místě, jako vnější, na jedinci nezávislý faktor, jako určitý druh externích tlaků, s nimiž se jedinec musí vyrovnat;³ předmětem výkladu psychologie jsou způsoby tohoto vyrovnávání. Sociologie je však v tomto směru opakem psychologie; předmětem jejího výkladu je právě společnost jako komplex společenských vztahů, které „... i když jsou lidským výtvozem, stávají se autonomními“ (Osipov 1982: 27), a druhořadá je pro ni z tohoto hlediska (samozřejmě pouze z tohoto hlediska) naopak osobnost jedince. Neznamenaloby tedy mechanické přebrání psychologického pojetí potřeb do sociologie buď „spencerovsky“ perzonifikovat společnost a chápat ji jako „obří osobnost“, nebo ji pokládat „tardeovsky“ za prostý součet v ní zahrnutých jedinců?

Vazba potřeby výhradně na individuum však nemůže — z pochopitelných důvodů — do důsledků vyhovovat ani politické ekonomii. Její defini-

² Velká část marxistických obecných sociologů pokládá dokonce problematiku potřeb za tak samozřejmou součást psychologie, že potřeby ani samostatně nedefinuje (např. Osipov, Fiamengo aj.). Naproti tomu Andrejevoval ve své nedávno vydané „Sociální psychologii“, svým pojetím se podstatně lišící od už citovaného Nakonečného (o knize referujeme na jiném místě tohoto Sborníku), doslova píše: „I když je problém lidských potřeb dobře rozpracován v obecné psychologii, v sociální psychologii velkých skupin jsou výzkumy teprve v počáteční fázi. Není zejména zcela vyjasněn psychologický mechanismus vzniku potřeb, které jsou vlastní celé skupině“ (Andrejevoval 1984: 200–201).

³ Znovu Seve shrnuje svůj výklad o společenském polidšťování elementárních organických potřeb takto: „Musíme uznat, že mezi původně *vnitřní* potřebou a potřebou, jejíž vnitřní aspekt lze pochopit pouze jako výsledek internalizace *požadavků v podstatě vnějších, je kvalitativní rozdíl*“ (Seve 1976: 357).

nice potřeby je proto také v naznačeném směru opatrnější: „Potřeba je v nejobecnějším slova smyslu ve vědomí lidí se odrážející pocit nedostatku něčeho, co pokládají za žádoucí nebo nutné pro zachování svého života, a který je nutí k určité činnosti“ (Ekonomická 2 1972: 153). Všimněme si, že v definici již chybí výsledný odkaz na „jedince“ či „organismus“; politická ekonomie však dělá i další krok a uznáváním *potřeb individuálních* a *potřeb kolektivních* výhradně psychologickou vazbu potřeby na jedince zcela opouští. Do skupiny kolektivních potřeb totiž podle ní patří „... veškeré potřeby vyplývající z organizovaného života společnosti jako celku, který podmiňuje nutnost existence nejrůznějších celospolečenských orgánů řízení, správy, bezpečnosti, obrany a jiných. Zjednodušeně lze říci, že uspokojování individuálních potřeb je nezbytné pro zachování a rozvoj individua, kdežto uspokojování kolektivních potřeb je nutné pro zdárný chod organizovaného života společnosti“ (Ekonomická 2 1972: 154).

Jsou však ekonomické „kolektivní potřeby“ totožné s oněmi „potřebami společnosti jako relativně stabilního systému společenských vazeb a vztahů“, o něž nám jde? Domnívám se, že nikoli a že tvoří pouze určitou jejich část; pojem „potřeby společnosti“ chápu jako podstatně širší. V rámci dělby práce mezi společenskými vědami je politická ekonomie především vědou o výrobních vztazích, pouští tedy do značné míry ze zřetele spor o biologickou či společenskou genezi potřeb (pro psychologii kruciólní) a do centra svého zájmu naopak staví problém uspokojování potřeb prostřednictvím materiální výroby jako jedině možného způsobu (zatímco psychologie musí nutně připustit, že konkrétní jedinec nemusí pro uspokojení svých potřeb vždy bezpodmínečně pracovat; může žít z práce jiných, může žebrať, krást atp.). Ekonomicky chápané potřeby jsou tedy už zcela jednoznačně potřebami „společenskými“, a to nikoli z důvodu svého vzniku, nýbrž z titulu svého společenského uspokojování. Tomuto zaměření odpovídá i základní ekonomické dělení potřeb na materiální a nemateriální, přičemž hlavní pozornost je zde věnována pochopitelně prvním z nich. Avšak potřeby společnosti v širokém slova smyslu jsou zřetelně materiální i nemateriální povahy; dokonce celou společenskou výrobu jako takovou můžeme ze sociologického hlediska považovat za jednu ze základních potřeb společnosti.

Ekonomicky chápané potřeby — ať již „individuální“ či „kolektivní“ — představují pro politickou ekonomii především požadavky na výrobu; vystupují tedy v určitém společenském souhrnu a jejich existence, rozměr, strukturální pestrost a naléhavost je prokazována *spotřebou*. Souhrn potřeb se v globálním ekonomickém uspokojování vrací k jejich konkrétním nositelům už jako „průměr“, v němž jednak mizí některé zcela výjimečné konkrétní potřeby a v němž se především mění jedinečná představa o formě uspokojení konkrétní potřeby do více či méně jednotné formy reálné. Rozdíl mezi potřebami individuálními a kolektivními není přitom pro politickou ekonomii důležitý ani tak z hlediska odlišnosti nositelů potřeb, jako spíše z hlediska odlišnosti *individuální a společenské spotřeby*.

Sociologii však musí především zajímat rozdílnost prvního typu; musí ji vzrušovat i sociální důsledky případné diskrepance mezi skutečným stavem potřeb a jejich uspokojováním. Individuální potřeby v jejím pojetí tak nestojí mimo potřeby společnosti (jako stojí mimo „kolektivní“ potřeby

v ekonomické koncepci potřeb), nýbrž jsou naopak — alespoň některé a alespoň do určité míry — také jejich součástí; sociologická koncepcí potřeb se však ani tak neptá, co se stane s jedincem, nebudou-li uspokojovány jeho potřeby (což je především otázka psychologie), nýbrž spíše — opět samozřejmě v rámci dělby práce mezi společenskými vědami — co se stane se společností, nebudou-li uspokojovány potřeby jedinců.

Sukusem ekonomického pojetí potřeb je konečně pojem *potřeb národohospodářských*: „Národohospodářskými potřebami lze rozumět veškeré potřeby, které je nutné a možné v dané etapě společenského vývoje efektivně uspokojit, aby byl zabezpečen trvalý růst společnosti a rozvoj životní úrovně jejích členů“ (Ekonomická 2 1972: 153). Ekonomové sami si však dělají nárok spíše na rozhodování o tom, co je možné, než o tom, co je nutné uskutečnit; často se dokonce rozhodování druhého typu výslovně zříkají: „Ekonomové a plánovači vycházejí ze stanoviska, že cíle plánu jsou dány politickým rozhodováním a jejich úkolem je tvorba plánu až do tohoto výchozího bodu. (...) Při formulaci celospolečenských cílů se jedná v podstatě o vyjádření potřeb rozvoje člověka a společnosti a jde tedy o záležitost všech věd zabývajících se člověkem — medicíny, biologie, demografie, sociologie, psychologie, filozofie atd.“ (Janoušek 1971: 191—192). Totéž říká jinými slovy i Hronský, když právem zdůrazňuje, že životní úroveň jako sociálně ekonomická kategorie, charakterizující dosažený stupeň uspokojení potřeb člověka, plní i funkci ovlivňování procesu formování životního způsobu: „... Všechny potřeby lidí, s nimiž se počítá v daném období, a způsob jejich uspokojování je třeba (také) zkoumat na základě kritérií vyplývajících ze socialistického způsobu života a z cílů, o něž v jeho zdokonalování jde“ (Hronský 1981: 65).

I z těchto hledisek je tedy svébytná role sociologie v řešení problematiky potřeb nezastupitelná. Znovu opakuji, že jejím východiskem se podle mého názoru může stát rozpracování pojmu „společenské potřeby“ v jeho druhém smyslu.

2.

Máme-li chápat společenské potřeby ve smyslu „potřeb společnosti jako relativně stabilního systému společenských vazeb a vztahů“,⁴ nemůžeme — jak už bylo řečeno — vyjít z takové definice potřeb, která uznává za jejich monopolního nositele pouze jedince. Naše možnosti však rozšiřují některé relativně nové impulsy, které do problematiky potřeb vnesla tentokrát filozofie. Tak Mužík ve svých úvahách o potřebách především rozlišuje reálnou, objektivní potřebu od subjektivního pocitu či vědomí potřeby, „... které může být jejím pravdivým, ale také falešným a iluzorním odrazem“ (Mužík 1977: 28). Dále pak uvádí: „Předpokladem marxistického filozofického pojetí potřeby je uznání existence a vývoje hmotných systémů. *Potřebu chápeme jako nedostatek podmínek a elemen-*

⁴ Jde o část definice společnosti z pera G. V. Osipova. Celé jeho vymezení zní takto: „Společnost je v průběhu historického vývoje vytvořený relativně stabilní systém společenských vazeb a vztahů, který se udržuje působením zákonů, obyčejů, tradic atd., založený na určitém způsobu výroby a projevující se jako určité stadium progresivního vývoje lidstva“ (Osipov 1972: 115).

tů nezbytných k zachování a vývoji daného systému. Tento nedostatek, vznikající zákonitě v existenčním procesu systémů, vytváří v něm vnitřní napětí jako zdroj aktivity zaměřené k tomu, aby byl nedostatek odstraněn“ (Mužik 1977: 29).

Definice potřeby jako „nedostatku podmínek a elementů nezbytných k zachování a vývoji daného systému“ je sice na jedné straně pro naše účely příliš široká, protože dovoluje pokládat za „daný“ jakýkoli hmotný systém, tedy dokonce i nevědomý a neživý; na druhé straně však umožňuje sociologii formulovat vlastní koncepci potřeb uvnitř svého rámce a nikoliv na jeho hranicích či mimo něj, jak tomu bylo v případě definic psychologických a ekonomických. *Domnívám se tedy, že „daným systémem“ je v případě sociologické koncepce potřeb jednoznačně společnost a „potřebami“ tudíž takové podmínky a elementy, které jsou nezbytné k jejímu zachování a vývoji. „Potřeby společnosti“ tvoří jednak společensky funkční část individuálních potřeb jejích členů (tedy ne všechny jejich potřeby), jednak potřeby vyplývající z vnitřního řízení a organizace společnosti a z jejích vztahů k jiným společnostem.* Pokud pak považujeme za atribut lidské potřeby také vědomí nedostatku některých z těchto podmínek a elementů, pak v případě společnosti jako nositele potřeb řeší tuto funkci jiná filozofická kategorie — totiž *společenské vědomí*: „Společenské vědomí přesahuje rámec vědomí individuálního, které se pouze podílí na jeho tvorbě a proměnách. (...) Je výsledkem životního kontaktu individuí, neexistuje mimo hlavy lidí, ale představuje zároveň novou kvalitu, nepřevoditelnou na pouhý souhrn individuálních vědomí dané společnosti“ (Vaněk 1981: 38—39).

Jsme však v současné době svědky svým způsobem paradoxního stavu: uznat společnost za nositele potřeb je ochotna spíše společenská praxe než společenskovední teorie. Zatímco chápání společenských potřeb ve smyslu „potřeb společnosti jako systému“ je zcela živé v běžné komunikaci, v některých aplikovaných společenských disciplínách i ve slovníku stranických dokumentů,⁵ obecná marxistická sociologie se pojmu v tomto smyslu většinou vůbec vyhýbá (např. Szczepeński, Osipov, Fiamengo) nebo ho dokonce výslovně zavrhuje v souvislosti s kritikou naturalismu a strukturálního funkcionalismu.⁶ Ovšem naturalismus ani strukturální

⁵ Jen namátkou: V materiálu „Další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy“, schváleném ÚV KSČ 4. června 1976, se mj. praví: „Prvořadým úkolem řídicích činností... je vytváření všech nezbytných... předpokladů k dosažení cílů sledovaných dalším rozvojem československé výchovně vzdělávací soustavy. Přitom je nezbytné pružně reagovat na měnící se společenské a ekonomické potřeby...“ atd. V dílčím projektu vysokých škol, s tímto materiálem souvisejícím, je např. věta: „V souladu s postupnou realizací návrhu dalšího rozvoje vysokého školství se upraví síť fakult v ČSSR a rozmístění oborů studia tak, aby v dané vývojové etapě co nejlépe vyhovovala potřebám společnosti a její ekonomiky...“ (K současným 1981: 124, 128.)

⁶ Např. v díle Konstantinova a kol. se v souvislosti s kritikou Parsonse souhlasně cituje W. Buckley: „Velká část probíhajících diskusí o systémech v sociologii je ve světle moderního systémového výzkumu ostatních disciplín neobyčejně naivní a nedokonalá. (...) ‚Společnosti‘ stále ještě mají ‚potřeby‘ a stále se setkávají s ‚problémy‘ udržení dané struktury...“ atd. (Konstantinov 1981: 160).

funkcionalismus⁷ nejsou pro marxistickou sociologii nepřijatelné proto, že připisují společnosti potřeby; jejich nepřijatelnost tkví v tom, jak tyto potřeby a společnost vůbec traktují. Připomeňme si ve zkratce dva jejich představitele.

Nelze nezačít Malinowským; podle něho, jak víme, je celá kultura (v jeho pojetí: celá společnost) vlastně jen přímou nadstavbou nad základními biologickými potřebami lidí. Potřeby společnosti mají proto u něho podobu kulturních reakcí (odezev), kterými společnost umožňuje tyto základní individuální potřeby institucionálně naplňovat. Tak základní potřebě metabolismu odpovídá kulturní reakce „zásobování“, základní potřebě rozmnožování kulturní reakce „příbuzenství“, základní potřebě zdraví kulturní reakce „hygiena“ atd. Nad sedmi dvojicemi základních potřeb a jim odpovídajících kulturních reakcí se klene ještě čtveřice potřeb odvozených, Malinowským nazvaných „kulturními imperativy“; z nich pak vyplývají jako kulturní reakce navíc „potřeba“ ekonomiky, společenské kontroly, výchovy a politické organizace.⁸ Malinowského pokus je zřetelně simplifikující a lze jej úspěšně napadnout jak v jednotlivostech, tak vcelku; i nemarxističtí sociologové považují za nejpodstatnější nedostatek jeho koncepce výraznou redukci společenských jevů na jevy biologické.

Jakkoli Malinowského jméno bývá u nás dost úzce spojováno s Parsonsem, domnívám se, že v problematice společenských potřeb lze mezi nimi nalézt zřetelný rozdíl; lze to tvrdit přesto, že Parsonsovo dílo je značně rozsáhlé, svou formulací mnohoznačné a pro nás navíc ve svém celku těžko dostupné. Parsons Malinowského východisko z hlediska, které nás zajímá, svým způsobem obrací; společnost jako sociální systém tu už nefunguje kvůli uspokojování fyzických (či jakýchkoli jiných) potřeb svých členů, nýbrž naopak jistý stupeň uspokojování jejich potřeb je u něho jednou z nutných podmínek („funkcionálních předpokladů“, „potřeb“ chceme-li) pro fungování společnosti. Není to podmínka jediná; kromě ní má společnost „potřebu“ systému normativního řádu, jehož prostřednictvím je život obyvatelstva kolektivně organizován; potřeby řízení a rozhodování spojenou s prostředky, jimiž by se mohla vypořádávat s narušováním svých norem; potřebu integrace, která se realizuje systémem socializace, a dále potřebu jistého systému služeb, které jedinci vykonávají v kontextu kolektivní organizace (za tímto požadavkem si lze představit jak systém dělby práce, tak systém „sociálních rolí“).⁹ I když se tyto Parsonsovy „funkcionální předpoklady“ fungování společnosti do určité míry kryjí v Malinowského „kulturními odezvami“, společnost je u něho z jednoho hlediska už jedinci bezvýhradně nadřazena, z jiného funguje naopak mimo něj a lidská osobnost je pouze složkou „vnějšího prostředí“ jejího fungování.

Rozdíl mezi výkladem vztahu jedince a společnosti u Malinowského a Parsonse velmi výstižně ilustruje jejich přístup k instituci „příbuzenství“. Malinowski, jak už bylo řečeno, chápe příbuzenství jako přímou společenskou odezvu individuální potřeby rozmnožování; příbuzenství — jed-

⁷ V posledních překladech sovětských děl se místo termínu „strukturální funkcionalismus“ používá označení „strukturální funkcionalismus“.

⁸ Srv. Malinowski B.: *Vědecká teorie kultury*; zejm. kpt. IX.—XI.

⁹ Srv. Parsons T.: *Společnosti — vývojové a srovnávací hodnocení*; zejm. kpt. 2.

noduše řečeno — vzniklo proto, aby se lidé mohli „společensky“ rozmnožovat. Parsons však řadí instituci příbuzenství do systému socializace, neboť, jak píše, . . . „úspěšná socializace vyžaduje, aby sociální a kulturní učení bylo silně motivováno zapojením mechanismů potěšení organismu“ (Parsons 1971: 33); společnost tedy „toleruje“ lidem rozmnožování, aby je tím získala pro jiné, důležitější cíle.

Tento „nadlidský“ nebo „mimolidský“ rys společnosti je navíc explicitně vyjádřen dvěma základními tendencemi, které jí Parsons připisuje: tendenci k sebezáchově a tendenci k homeostatické rovnováze. Kritiku Parsonsovy koncepce lze pak shrnout do tří obecných tezí: (a) jeho pojetí sociálního systému je natolik rigidní, že neponechává prostor pro společensky přetvářející činnost lidí; (b) jeho pojetí rovnovážných tendencí společnosti prakticky vylučuje nezvratný sociální pohyb; a konečně — což vlastně již bylo řečeno — (c) jeho „ . . . kritéria výběru systému a jeho elementů jsou příliš abstraktní a nemají dostatečnou diferenciací schopnost“ (Davydov 1982: 34).

Netroufám si zde podat zevrubnější kritiku díla Malinowského či Parsonse, tím spíše, že už tak učinili povolanější a že navíc oba zmínění autoři nebyli jediní, kdo se v rámci buržoazní sociologie zabývali potřebami společnosti.¹⁰ Všimněme si však nicméně ještě několika poznámkami naznačeného rozdílu mezi nimi. Lze jistě souhlasit s Malinowským, že potřeby společnosti se v zásadě odvíjejí od potřeb individuálních a že lidská bytost se právě kvůli jejich efektivnějšímu uspokojování „musí organizovat“ (Malinowski 1968: 44); jeho zřejmá chyba v tomto směru uvažování však spočívá v mechanické absolutizaci tohoto procesu. Společenské potřeby nemohou být jakousi věrnou makrokopíí individuálních potřeb už prostě proto, že společnost nikdy neuspokojovala (a nikdy zřejmě ani uspokojovat nebude) veškeré potřeby svých členů; mnohé z nich zůstávaly, zůstávají a zřejmě i zůstanou nadále záležitostmi jedinců samých. Malinowského model vyvolává rozpaky nejen u takových individuálních potřeb, jako je „potřeba sounáležitosti a lásky“, potřeba „uznání“ či potřeba „sebeaktualizace“, které řada autorů rovněž pokládá za vrozené (srv. Madsen 1972: 331—333), nýbrž i u potřeb vyložené fyzických: např. mezi individuální potřebu dýchat a neomezeným množstvím vzduchu v přírodním prostředí nebylo zatím třeba vkládat „společenského“ prostředníka. Pokus o důsledné odvozování společenských potřeb od komplexu potřeb individuálních musí tak nutně končit u některých analogií přinejmenším úsměvných;¹¹ podobě je třeba přijímat i známou Malinowského tezi o spojitosti kultury s „pohyby tlustého střeva“.

Malinowskému uniká také kvalitativní stupeň společenského uspokojování lidských potřeb; je přece rozdíl mezi tím, zda společnost individuální potřebu pouze toleruje, zda vytváří společenské podmínky pro její

¹⁰ Analýzy by si např. z mnoha důvodů zasloužilo Bláhovo pojetí potřeb, obsažené v jeho posmrtně vydané „Sociologii“ (1968). Bláha tu rozeznává v zásadě šest „sociálních potřeb“, jimž odpovídají relevantní sociální funkce a instituce; svým pojetím je někde „mezi“ Malinowským a Parsonsem.

¹¹ Jednou z takových analogií je např. tvrzení, že individuální potřebě pohybu odpovídá kulturní odezva „pohybových činností“, jako jsou „ . . . sport, hry, tance a slavnosti“ (Malinowski 1968: 114).

(v zásadě stále ještě individuální) naplňování či zda sama bezprostředně přebírá plnou zodpovědnost za její uspokojení. V tomto směru začíná skutečně společensky uspokojovat některé lidské potřeby až společnost socialistická; např. její ekonomika je z tohoto hlediska „nejspolečnější“ už proto, že zespolečenštila výrobní prostředky a nenechala tak jedinci jinou možnost uspokojovat jeho materiální potřeby než v úplné závislosti na svém rámci. Jen povrchní pozorovatel může proto spatřovat mezi naturálním výrobcem v předkapitalistických formacích, námezdním dělníkem za kapitalismu a pracovníkem socialistické výroby pouze formální odlišnost, jak by to vyplývalo z Malinowského pojetí.

Parsons — jak už bylo řečeno — na rozdíl od Malinowského spojitost mezi individuálními a společenskými potřebami ruší, i když připouští jejich historickou (přesněji spíše „prehistorickou“) příbuznost. Jakmile však jednou společnost vznikla, její potřeby nejsou ani pokračováním, ani analogií potřeb individuálních a přestávají být „lidskými“ vůbec; společnost zde neexistuje proto, aby uspokojovala individuální potřeby, nýbrž naopak lidští jedinci jsou zde proto, aby naplňovali potřeby společnosti. Pokud společnost nějaké jejich potřeby přece jen naplňuje, činí tak vlastně z přinucení; musí to dělat, aby neriskovala vážné poruchy ve svém systému či svůj úplný rozpad. Představa společnosti, která programově naplňuje stále větší okruh lidských potřeb, je tak s Parsonsovou koncepcí zcela neslučitelná. Lidská individua stvořila společnost kdysi dávno; od té doby se jim však nenávratně vymkla z rukou a její vývoj (existuje-li vůbec v Parsonsově pojetí nějaký vývoj společnosti) není ovlivnitelný nejen jedincem, nýbrž ani kolektivní snahou lidí.

Avšak absence dialektiky v řešení vztahu jedinec — společnost není z hlediska historického materialismu jedinou Parsonsovou slabinou. Jeho společnost je „nelidská“ také proto, že je prostá jakýchkoli antagonistických rozporů; jeho společenské potřeby jsou univerzální. Je pravda, že v tomto směru se Parsons od Malinowského neodlišuje; avšak univerzálnost Malinowského společenských potřeb je odvozena z univerzality biologických základů individuí, zatímco Parsonsova univerzálnost plyne ze společnosti samé, z jejího atributu „rovnováhy“. Pokud potřeby společnosti nekonvenují jedinci, pak je vinen málo efektivní či neadekvátní proces socializace; pokud nekonvenují celým skupinám zahrnutým ve společnosti, jedná se o skupiny „deviantní“. Ani v případě jistého sociálního posunu nemění společnost obsahovou třešť svých potřeb, tedy své funkce, nýbrž maximálně nahrazuje určitou část své zastaralé struktury strukturou novou, lépe odpovídající těmto neměnným funkcím v nových podmínkách (srv. mj. Konstantinov 1981: 151—157). Sociální revoluce je tedy vyloučena. A protože Parsons — znovu na rozdíl od Malinowského — neklade do centra své pozornosti primitivní společnosti, nýbrž svou společnost současnou, je apologetický ráz jeho koncepce společenských potřeb tím zřejmější.

3.

Socialistická společnost mnohé z naznačených problémů svým způsobem „zjednodušuje“: teprve ona se postupně stává společností bez antagonistických rozporů; teprve ona prostřednictvím všelidového státu v praxi

řeší vztah společnosti a jedince; teprve v ní se stává část individuálních potřeb v pravém slova smyslu „společenskými“ potřebami se všemi důsledky z toho vyplývajícími. Teprve ona má konečně zájem na tom, aby se naopak také vlastní potřeby řízení a organizace společnosti, tedy potřeby zřetelně ne-individuální, stávaly co nejvíce „lidskými“. Právě nejvyšší efektivnost tohoto recipročního procesu by měla být — podle mého názoru — hlavním cílem proklamované sociologické koncepce potřeb. Marxistická sociologie může snad v současné chvíli resignovat na konstituci globální teorie potřeb; sotva si však smí dovolit nehledat odpověď na otázky vyplývající z denního fungování reálného socialismu, v nichž právě pojem „společenských potřeb“ hraje ústřední roli.

Jaký je například vztah mezi prostým souhrnem individuálních potřeb všech členů společnosti a tou jejich společensko-funkční částí, která se stává potřebou společenskou? Je zřejmé, že individuální potřeba se stává společensky významnou až ve svém plurálu, v současném výskytu u jistého počtu jedinců; avšak tento kvalitativní práh je pohyblivý, nefunguje zdaleka mechanicky a závisí jednak na objektivním obsahu té které potřeby, jednak na subjektivní schopnosti společnosti potřebu poznat a její ochotě ji uznat. Proces společenského poznávání potřeb probíhá přitom dosud do velké míry živelně; o jeho mechanismu má zatím sociologie mlhavé představy a chybí jí dokonce — pokud vím — i jakákoli empirická případová studie na toto téma.

Proces společenského uznávání potřeb je už zřejmější; děje se jak v rovině neformalizované (veřejným míněním), tak formalizované v zásadě v souladu s politikou a ideologií společnosti, s jejími tradicemi a v neposlední řadě také s jejími ekonomickými možnostmi. Jaká jsou však skutečně vědecká kritéria tohoto procesu? Musíme se po nich tázat tím spíše, že jeho součástí je i určitá společenská hierarchizace potřeb. Společnost si — podobně jako jedinec — vytváří jisté pořadí naléhavosti požadavků, které se může samozřejmě v závislosti na celkové společenské situaci měnit a které nemusí být zdaleka shodné s hierarchizací potřeb jejich jednotlivých konkrétních nositelů; tato difference je o to pravděpodobnější, že společnost musí v zásadě do stejného žebříčku zařadit i potřeby svého vlastního řízení a organizace. Ve srovnání s procesem společenského poznávání je současná sociologie do procesu společenského uznávání potřeb už daleko více angažována; v drtivé většině jí však dosud šlo o víceméně izolované pohledy do jednotlivých oblastí sociální reality a nikoliv o pokusy komplexní.

Proces společenského uspokojování individuálních potřeb je v případě jejich materiální povahy v zásadě záležitostí ekonomiky; adekvátnost uspokojování mohou sledovat různé průzkumy trhu. Nemateriální individuální potřeby však většinou vytvářejí ve srovnání s potřebami hmotnými mnohem vágnější tlak na konkrétní formy svého společenského uspokojování; na druhé straně ovšem jejich společenské naplňování nese hlubší pečť celé nadstavby společnosti a představuje zřetelnější nástroj společenské integrace. Jestliže společnost nedostatečně uspokojuje hmotné potřeby svých příslušníků, reagují na to vznikem neoficiálního „černého trhu“; nicméně individuální ekonomické ohledy je přece jen nutí — pokud je to možné — dávat přednost trhu „oficiálnímu“. U nemateriálních potřeb je

situace složitější; poněvadž tu individuální ekonomické ohledy neexistují (a poněvadž koneckonců jsou nemateriální potřeby vždy zbytečnější než potřeby hmotné), může jedinec na jejich společenské uspokojování sám částečně nebo zcela resignovat, hledat „dobrovolně“ jejich naplnění na nemateriální obdobě černého trhu nebo se jejich saturace dokonce vzdát vůbec. To je také hlavní zdroj ošidnosti společenských ukazatelů „hrubé výroby“ v této oblasti; důkazem uspokojení např. potřeby orientace v okolním světě nemohou být zdaleka jen údaje o tiráži vydávaných novin a časopisů, o délce rozhlasových a televizních pořadů atd., poněvadž nic neříkají ani o původní „velikosti“ této potřeby ani o podílu, kterým se tyto oficiální společenské zdroje na její skutečné saturaci podílely.¹²

Výzvu pro sociologii představuje také proces *formulace* společenských potřeb. Bezprostřednost spojení existence individuální potřeby a jejího subjektivního odrazu ve vědomí jedince nedává příliš mnoho prostoru k odhalení možného rozporu mezi nimi; běžně se spokojujeme s tím, že mezi individuální potřebu a její subjektivní odraz či formulaci klademe prostě rovnítko. U společenských potřeb se tento prostor rozevírá a možnost jejich prvotní neadekvátní formulace je zde pravděpodobně vyšší; na druhé straně má však společnost imanentnější schopnost i zájem takový rozpor objektivně řešit, vytlačovat z původní formulace subjektivistické prvky a formulovat své potřeby stále přesněji. Atd.

Úkolem této stati není a ani nemůže být úplný výčet aktuálních problémů, spojených se společenskými potřebami; chci však těmito řádky — na mnoha místech zajisté diskusními¹³ — vyjádřit především přesvědčení, že v jejich řešení nemůže stát současná sociologie stranou. Mám při tom za to, že propracování svébytné sociologické koncepce potřeb je jedním z nezbytných kroků k tomu, aby se naše věda definitivně přeměnila z kronikáře změn v socialistickém životním způsobu na jejich poučeného spoluvůdce.

LITERATURA

Andrejevová G. M.: *Sociální psychologie*. Praha, Svoboda 1984.

Bláha I. A.: *Sociologie*. Praha, Academia 1988.

Davydov J. N. a kol.: *Kritika současné buržoazní sociologické teorie*. Praha, Svoboda 1982.

Ekonomická encyklopedie 1—2. Praha, Svoboda 1972.

¹² „Občas se zdá, že zatímco v oblasti materiální produkce opouštíme smutně proslulé kvantitativní ukazatele hrubé výroby, v oblasti nemateriální jako bychom je teprve vděčně objevovali,“ poznamenává k tomu Patrušev (Patrušev 1982: 29).

¹³ Stať byla ve zkráceném znění přednesena jako diskusní příspěvek na veřejném zasedání katedry m-l filozofie a logiky FF UJEP „K problematice potřeb společnosti a člověka v rozvinuté socialistické společnosti“, konaném dne 22. 6. 1984. Část impulsů, vzešlých z následné rozpravy, je už do této verze zapracována.

Hronský F.: *Teória živej úrovne*. Bratislava, Pravda 1981.

Janoušek J., Bokorová V. a kol.: *Motivace a civilizační proměny*. Praha, Svoboda 1971.

Konstantinov F. V. a kol.: *Buržoazní sociologie a současnost*. Praha, Svoboda 1981.

K současným úkolům vysokých škol v ČSSR. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1981.

Madsen K.: *Moderní teorie motivace*. Praha, Academia 1979.

Malinowski B.: *Vědecká teorie kultury*. Brno, Krajské kulturní středisko 1968.

Matoušek O., Růžička J.: *Psychologie práce*. Praha, SNPL 1966.

Mužik J. a kol.: *Vědecký světový názor a hodnoty socialistického člověka*. Praha, Mladá fronta 1977.

Nakonečný J.: *Sociální psychologie*. Praha, Svoboda 1970.

Osipov G. V.: *Sociologie*. Praha, Svoboda 1982.

Parsons T.: *Společnosti — vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha, Svoboda 1971.

Patrušev V. D.: *Vozmožnyje izměněnija v ispolzovanii bjudžetov vremeni*. In: Sociologičeskije issledovanija 1/1982.

Sève L.: *Marxismus a teorie osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.

Szczepański J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, SNPL 1966.

Tomaszewski T.: *Wstęp do psychologii*. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1963.

Vaněk J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Panorama 1980.

Vzájemná podmíněnost vývoje vybraných složek životní úrovně a vývoje podmínek zabezpečujících jejich realizaci. Brno, Výzkumné pracoviště ekonomiky a řízení nevyrobní sféry PrF UJEP 1982.

GESELLSCHAFTLICHE BEDÜRFNISSE UND BEDÜRFNISSE DER GESELLSCHAFT

In den Forschungen über die Lebensweise wird heute oft der Begriff „gesellschaftliche Bedürfnisse“ angewendet. Er kann auf zweierlei Weise verstanden werden. Einerseits bezeichnet er, meist im Gegensatz zu den biologisch bedingten Bedürfnissen, die „gesellschaftlich bedingten individuellen Bedürfnisse“, andererseits die „Bedürfnisse der Gesellschaft als eines relativ stabilen Systems von Bindungen und Beziehungen“, d. h. also Bedürfnisse, deren Träger nicht die Einzelperson, sondern die Gesellschaft ist. Der Autor geht von der These aus, dass gerade diese zweite Auffassung des Begriffs zur Grundlage eines eigenständigen soziologischen Verstehens der Bedürfnisse werden sollte, das sich von der psychologischen Auffassung unterscheidet. Der Autor findet es paradox, dass gegenwärtig eher die gesellschaftliche Praxis als die gesellschaftliche Theorie bereit ist die Gesellschaft als Bedürfnisträger anzuerkennen. Mehrere marxistische Soziologen lehnen diese Stellungnahme in Verbindung mit der Kritik des Naturalismus und des strukturellen Funktionalismus ab; der Autor zeigt, dass beide Richtungen für die tschechoslowakische Soziologie nicht deshalb unakzeptabel sind, da sie der Gesellschaft Bedürfnisse zuschreiben, sondern wegen der Art und Weise, auf die diese Bedürfnisse und die

Gesellschaft überhaupt behandelt werden. Abschliessend zählt der Autor einige sich aus dem alltäglichen Funktionieren des realen Sozialismus ergebenden Fragen auf, in denen gerade der Begriff „gesellschaftliche Bedürfnisse“ eine zentrale Rolle spielt. Er ist der Überzeugung, dass sich die Soziologie an der Lösung dieser Fragen nur dann beteiligen kann, wenn sie sich für die Bedürfnisse eine eigene Konzeption ausarbeitet.

